

DEYİM ARAŞTIRMALARINA KATKILAR: ÜÇ DEYİM ÜZERİNE

Nail Tan

■ Ateş almaya mı geldin?

Deyim sözlüklerinin çoğuna girmiş bu sözü; mitolojik yönü, aile ve mutfak kültürü bağlantısı dolayısıyla gündeme getirmekte yarar görüyoruz.

Ateş, mitolojiye göre kâinatı / evreni oluşturan dört unsurdan biridir. Hayatın devam ettiğini ifade eder. Osmanlı Türkçesindeki karşılığı *od* olduğundan bazı deyimlerimizde bu şekliyle yer aldığı görülür: *Odsuz ocaksız, od yok ocak yok, odu ocağı sönmek* gibi. Bir evde insanların yaşadığı, soyun devam ettiği çoğu zaman ocakta ateşin yanması, ışığının pencereye vurması ve bacadan dumanın çıkmasıyla anlaşılır. *Ocağı sönmek, ocağı kör olmak, ocağına incir ağacı dikilmek* deyimleri; aile fertlerinin ya öldükleri ya da evden ayrıldıklarını, yuvada ocağı yakacak kimsenin kalmadığını anlatır. İstiklal Marşı'mızın şairi Mehmet Âkif Ersoy;

*Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak*

derken yurdumuzda tek aile yaşadığı, son ocakta ateş yandığı sürece bayrağımızın gökyüzünde dalgalanacağını ve milletimizin yaşayacağını veciz bir şekilde şiirine yansıtmıştır.

Doğal gazlı / gaz yağlı / tüp gazlı ocaklar, kuzineli sobalar öncesi Türkiye'de ortalama 1960'lı yıllara kadar köy, kasaba ve şehirlerde her evde odun yakılarak yemeğin pişirildiği ocaklar vardı. Ocağın diğer görevleri ise ısınmayı ve aydınlanmayı sağlamaktı. Bahçeli evlerde, ekmek pişirilen fırınlara sıkça rastlanırdı. 1950'li, 1960'lı yıllarda Kastamonu şehir merkezinde Şazibey Mahallesi'nde oturduğumuz iki evin de hem ocak hem de fırınları vardı. Araç Kavacık köyünde, yaz tatillerinde yaşadığımız dededen kalma evin ise üç odasında da aydınlanma, ısınma, pişirme görevlerini gören, tabanı sıkıştırılmış

kilden oluşan üç ocak bulunmaktaydı. Varlıklı ailelerin evlerinde, ocak aydınlatmasına ek olarak gaz yağı ile çalışan lambalar kullanılırdı. 1950'li yıllarda kibrit vardı ama yaygın değildi. Üretimi azdı. Her aile satın alamıyordu. Köyümüzdeki eski çiftçi aileler, gece yatarken ocaktaki sağlam közlerin üzerini kalın bir kül tabakasıyla kapatıyorlardı. Ninem Selver Kadın, anneme de öğretmişti bu usulü. Sabah ezanından sonra evin gelini, annesi veya en büyük kız evlat, yataktan kalkınca ilk iş olarak ocağın küllerini maşayla eşeleyip bulunduğu küçülmüş közleri üfleyip bir çırayı tutuşturarak ocaktaki odunlarla ateşi yakardı. Nadiren külün altından köz çıkmazdı. Bu duruma düşmemek için, ocağa geç saatlerde meşe odunu atılırdı. Meşenin közü, çok dayanıklıdır. Ocağında, odunları tutuşturacak köz bulamayan kadın, kız; ateş küreğine biraz kül koyup en yakın akraba veya komşunun kapısını çalıp ateş ister, aldığı közleri hızla evine götürürdü. Ocakta biriken küller, ateşin devamını sağlamanın yanı sıra bulaşık ve çamaşır yıkamada kullanıldığı için de önemliydi. İşte, yazımıza konu olan deyim eski aile kültürümüzde; akrabadan, komşudan ateş almaya muhtaç olma durumunun sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca komşu komşunun ateşine olduğu gibi, külüne de muhtaç duruma düşebiliyordu.

Bostanda sebze yetiştirme, toplama sırasında kadınlar ve kırdan hayvan atlatırken çobanlar nasıl ateş yakarlardı? Köyden, ateş tavaşıyla kor ateş getirecek değillerdi tabii. Dayım Şevket Tan ve akrabamız Şerafettin Tan'ın kuşaklarında daima küçük bir çeliklenmiş demir parçası, birkaç çakmak taşı ve kav denilen pamuğa benzeyen bir bitkisel lif yumağı bulunurdu. Dayım, sigarasını da bu malzemeyle tutuştururdu. Demirin üzerine bir parça kav koyar, çakmak taşını demire vurarak çıkan kıvılcımla kavın yanmasını sağlardı. Kav, çırayı tutuşturur ve odunların yanmasına da yol açardı. Soğuk havalarda ateş yakmak zorunda kalan çobanların çantalarında tuzla birlikte demir, kav ve çakmak taşı bulundurmaları şarttı. Harman, hasat zamanı buğday başaklarını, saplarını ezen düvenlerin altındaki yuvalara çakmak taşları çakılırdı. Bu sebeple her evde bu taştan bolca bulunurdu. Kav ise alıç ve ahlaların gövde ve dallarında oluşur, kurutulularak saklanırdı.

Eski kırsal kültürün dilimize armağanı “Ateş almaya mı geldin?” deyimini; 19. yüzyıl atasözü deyim karışık, anlamı verilmemiş sözlüklerinden itibaren sözlü ve yazılı kültürümüzde yer almıştır denilebilir. Yakın dönem sözlüklerinde deyim birbirine yakın şu anlamların verildiği görülmüştür:

“Neden bu kadar çabuk gitmek istiyorsun? Olur mu böyle?” (Aksoy, 1994: 541)

“Gittiği yerden hemen ayrılmak isteyen kimseye karşı; ‘Neden bu kadar çabuk gitmek istiyorsun, daha yeni geldin?’ siteminde bulunmak için söylenir.” (Saraçbaşı, 2010: I/134)

Nurettin Albayrak ise sözü, bir atasözü olarak değerlendirmiş ve şu anlamı vermiştir: “Bir yere gelip çok acele dönen insanlara, acele ettiklerini anımsatmak için söylenen bir söz.” (Albayrak, 2009: 308)

Deyimin doğuş kaynağı; hikâyesi birbirine çok benzer şekilde, bizim yukarıda anlattığımız köy hayatına dayalı olarak birçok kitapta, makalede yer almıştır. Yaşını, tecrübesini dikkate alarak Besim Atalay'ın açıklamasını hatırlatmak istiyoruz: "Eskiden kibrit yokmuş. Ateş yakmak için komşu komşudan ateş, köz istermiş. Komşusuna ateş almaya giden kimse, ateş yakıp işini yapacağı için gittiği yerde durmadan, oturmadan çarçabuk evine dönermiş. Bir eve gelip de oturmadan giden kimseye; 'Ateş almaya gelmiş.' denir olmuş." (Atalay, 1968: 23)

Geredeli eğitimci, halk bilimi uzmanı Dr. Abdullah Demirci'nin Gerede Aşağı Ovacık köyünden Rüstem Albayrak'tan (1938-2018) derlediği ve bize 2018 yılında getirdiği anı daha ayrıntılıdır: "Bilhassa kış günleri komşular birbirlerini ziyarete gider, akşam namazından yatsıya kadar oturup konuşurduk. Bize ekseriyetle komşumuz Yağyemez Ebe gelirdi. Biz çocuklar, onun anamla sohbet etmesine izin vermez, etrafını sarıp masal anlatmasını isterdik. O da bizleri kırmaz, masal bittiğinde 'Vakit geç oldu.' derdi. Köyde, o devirde ateş yakmak için her evde kibrit olmazdı. Akşama kadar ocak söndürülmez, gece yatarken de odun kömürü ocağın külüne gömülürdü. Sabah olunca anam kalkar, kömürü külden çıkarır, ocağı yakar, çorbayı pişirirdi. Kömür külden çıktığında sönmüşse evden fırlar, köyde kimin bacasından duman çıkıyorsa o eve gider, ateş alıp ocağı yakardı. Kadınlar arasında kavga olduğunda; 'Kömürün sönsün!' diye intizar ederlerdi. Ateş, köy hayatında her şeydi."

Sözün, deyimın bazı sözlüklere eş veya yakın anlamlı bazı çeşitlemeleri girmiştir. Bazı örnekler:

Ateş almış gibi. (Bilginler, 2014: I/275)

Ateş almaya gelmiş gibi. (Tülbentçi, 1977: 75)

Ateş almaya mı geldin, ce demeye mi geldin? (Yurtbaşı, 2013: 2)

Ardından / arkandan atlı mı kovalıyor? (Bilginler, 2014: I/243)

Ardından canavar mı kaptı? (Bilginler, 2014: I/243)

Arkandan gâvur mu kovalıyor? (Bilginler, 2014: I/253)

Kelle mi götürüyorsun? (Sinan, 2015: 431)

Paşaya kelle mi yetiştireceksin / götüreceksin? (Beyceli, Fatsa/Ordu; Nazilli/Aydın; TDK, 2016: 400)

Pazara mı çıkacaksın? (Garipköy, Tavas/Denieli; TDK, 2016: 400)

Şekerin suya mı düştü? (Sinan, 2015: 501).

Tabakhaneye bok mu götürüyorsun / yetiştiriyorsun? (Sinan, 2015: 502)

Viş, kele acelen ne, ekmeğin sacın üstünde yanmış. (Maden/Elazığ; TDK, 2016: 428)

• Kerem kız mı oğlan mı?

2016 yılında aramızdan ayrılan sanat tarihçisi Prof. Dr. Yıldız Demiriz'in adını belirtmediği annesinden derleyip yayımladığı deyimlerden biri (Demiriz, 1986: II/304). Anlamını, "Defalarca söylenen bir sözü anlamayıp ters iş yapanlara söylenir." şeklinde açıklamış yazısında.

1894 doğumlu annenin (ö. 1981) çocukluk ve gençliği babasının görev yeri dolayısıyla Osmanlı Dönemi'nde Şam, Beyrut, Musul, Rodos ve Üsküp'te geçmiş. Cumhuriyet Dönemi'nde de Niğde, Ankara, Kırşehir, Kayseri, Amasya ve Tokat'ta yaşamış ömrünün geri kalan yıllarını. Bu sayede, çok zengin bir söz varlığına sahip olmuş. Kızı Yıldız Hanım, annesinin kullandığı bazı sözleri beğenip not almış. Yöresini sorduğunda annesi çok yer gezdiğinden net cevap verememiş. Annesi, söz konusu deyimle ilgili şunları anlatmış: "Adamın biri, başka birine kırk gün *Kerem ile Aslı Hikâyesi*'ni anlatmış. Kırkinci gün dinleyen:

- Hikâye güzel olmasına güzel de Kerem kız mıydı, oğlan mıydı, diye sormuş." (Demiriz, 1986: II/304)

İçinde en çok deyim barındırdığına inandığımız sözlüklerde karşımıza çıkmayan bu deyim, Türkçenin anlatım gücünü, diğer halk edebiyatı araştırmalarıyla bağını göstermesi bakımından önemlidir. En yakın anlamlı şekline, TDK'nin bir sözlüğünde rastlıyoruz:

Oğlan mısın, kız mısın? (Gaziantep; TDK, 2016: 392)

Dilimizde defalarca söylenen sözü anlamayan veya ters anlayanlara hitaben uyarı, sitem mahiyetinde söylenen başka deyimler de vardır. Bazı örnekler:

Ben derim bayram haftası, o anlar mangal tahtası. (Aksoy, 1994: 582)

Ben diyorum kara dana, sen diyorsun ala dana. (Çay/Afyon; TDK, 2016: 269)

Ben ha diyorum, o ho diyor. (Zile, Mesudiye/Ordu; TDK, 2016: 270)

Ben ona öğüt veriyorum, o bana öğüt veriyor. (Merzifon/Amasya; TDK, 2016: 270)

Kalın / et kafalı. (Aksoy, 1994:832)

Sözü burnundan anlamak. (Gündüzbey, Yeşilyurt/Malatya; TDK, 2016: 412)

• Kafası sıcak olmak

Ağrı Valiliği, Belediye Başkanlığı ve İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektörlüğü iş birliğiyle düzenlenen V. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh Tufanı Sempozyumu dolayısıyla gittiğimiz Ağrı'da; Van Alparslan İlköğretmen Okulundan öğrencimiz, Ağrılı emekli Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi İsmet Alpaslan'dan 15 Ekim 2019 tarihinde işitip not ettiğimiz bir deyim. Arkadaşı, bir öğretmenden söz ederken kullandı. Hangi anlamda kullandığını sorduk. "Okumayı, araştır-

mayı, bilgi edinmeyi sevmek; yeni görüşlere açık olmak. Bilgisini toplum yararına kullanmaya istekli ve hazır.” şeklinde açıkladı.

Ankara’ya dönüp deyimi taradığımız, içinde en çok söz barındırdığına inandığımız sözlüklerde göremeyince ikamet ettiği İzmir’den telefonla kendisini aradık (15 Mayıs 2020). Sözü, kimden işittiğini sorduk. Söyleyemedi ancak öğretmenler, tahsilli insanlar arasındaki konuşmalarda birkaç kez duyduğunu belirtti. Biz de bu açıklamaya katılıyoruz. Günlük konuşmalar arasında o an yaratılmış, beğenilerek bazı kişilerin söz dağarcığına yerleşmiş ancak henüz kalıplaşıp deyimleşme sürecini tamamlamamıştır. Deyim özelliğine sahiptir. Mecazi anlamı vardır. Bu yazımızdan sonra, kullananların çoğalıp kalıplaşma sürecinin hızlanacağına inanıyoruz. Taramalarımız sırasında deyim adayının zıddı bir sözün, bir sözlükte yer alması da bu görüşümüzü doğrulamaktadır:

“*Beyni soğuk*: Düşüncesiz, kavrayışı kıt.” (Bilginler, 2014: I/462)

Yararlanılan Kaynaklar:

- Aksoy, Ömer Asım, *Deyimler Sözlüğü*, 6. bs., İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994, 457-1131 s.
- Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları: 184, İstanbul 2009, 1140 s.
- Atalay, Besim, *Çeşitli Halk Fıkraları ve Deyimleri*, Ayyıldız Yayınevi, Ankara 1968, 208 s.
- Bilgin, Muhittin-A. Can Bilgin, *Tanıklarıyla Deyimler Sözlüğü*, 5 Cilt, Yayın B, İzmir 2014, 2980 s.
- Demiriz, Yıldız, “Türk Kadınının Dağarcığından Deyimler, Atasözleri, Fıkralar ve Benzeri Sözler”, *Türk Folkloru Belleten / 1986-II*, Türk Folkloru Yayınları, İstanbul 1986, s. 299-308.
- Eyüboğlu, E. Kemal, *Onüçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, 2 Cilt, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1973-1975, 329+528 s.
- Parlatır, İsmail, *Deyimler*, Yargı Yayınevi, Ankara 2007, 963 s.
- Saraçbaşı, Ertuğrul, *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü*, 2 Cilt, YKY: 3170, İstanbul 2010, 1324 s.
- Sinan, Ahmet Turan, *Türkçenin Deyim Varlığı*, 2. bs., Kesit Yayınları, İstanbul 2016, 536 s.
- Tülbentçi, Feridun Fazıl, *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, 2. bs., İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977, 581s.
- TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (Haz.: Ş. H. Akalın, R. Toparlı, B. T. Aksu), Ankara 2009, Genel Ağ: www.tdk.gov.tr/index.php?option=com=atasozleri&view=atasozleri.
- TDK, *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, 5. bs., (Haz.: M. S. Kaçalın), TDK Yayınları: 279, 331, Ankara 2016, 494 s.
- Yurtbaşı, Metin, *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*, 11. bs., Excellence Publishing, İstanbul 2013, 716 s.